DESPRE REGIONALISMUL *ŞAPCĂ* ŞI NEOLOGISMUL OMONIM

DE

ZAMFIRA MIHAIL

Preocuparea pentru înregistrarea primelor atestări ale cuvintelor unei limbi, acţiune implicită realizării oricărui dicţionar istoric şi etimologic, fără a forma obiectul unor discuţii speciale în literatura lingvistică românească [1], a fost concretizată în cercetările practice. Sextil Puşcariu menţiona în „Raportul către Comisiunea Dicţionarului": „pentru ca să se vadă cît de vechi e cuvîntul s-a dat cel mai vechi exemplu găsit pînă acuma", acest procedeu fiind aplicat însă în mod diferenţiat, deoarece la cuvintele moştenite nu s-a urmărit datarea lor [2]. Stadiul în care se află despuierea tuturor textelor este hotărîtor pentru precizia unei datări, deşi chiar consemnarea absolută a atestărilor nu poate fi întru totul elocventă, căci textele nu conţin decît o parte a realităţii lingvistice din perioada cînd au fost scrise.

În cazul termenilor împrumutaţi pe cale orală este însă mai eficient principiul cronologiei relative, care oferă posibilitatea stabilirii unei stratificări a cuvintelor din aceeaşi sferă semantică. Complinită cu o stabilire judicioasă a răspîndirii geografice şi a vechimii în limba din care presupunem că provine forma împrumutată, cronologia relativă este un principiu activ în stabilirea unei etimologii.

Cuvîntul *şapcă*, datorită faptului că originea sa nu era sigură, a fost înregistrat cu etimologii diferite de dicţionarele limbii române [3]. El este definit prin „acoperămînt de cap, pentru bărbaţi, cu cozoroc în faţă şi cu fundul rotund, adesea conform unui anumit model" şi cu această accepţie este atestat începînd din prima jumătate a secolului al XIX-lea.

---

[1] Asupra problemei datării cuvintelor în alte limbi pot fi consultate articole ca cele ale Halinei Lewicka, *Datations de mots*, în „Omagiu lui Iorgu Iordan cu prilejul împlinirii a 70 de ani", Bucureşti, 1958, p. 509—511, B. Pottier, *La valeur de la datation des mots dans la recherche étymologique*, în „Etymologica. Walter von Wartburg zum Siebzigsten Geburtstag", Tübingen, 1958, p. 581—586 ş. a.

[2] Cf. *Dicţionarul limbii române*, tom. 1, Bucureşti, 1913, p. XXIV.

[3] Cf. TDRG — *şapcă* „Mütze" ‹ v. sl. ; CADE : ~‹ rus ; Scriban, D. : ~‹ rus. bg. *şapka* ‹ v. sl. *šapŭka* „glugă", care e rudă cu fr. *chape* şi *cape* (lat. pop. *cappa*) „glugă" şi cu *chapeau* „capelă", ung. *sapka, csapka, sipka*, tc. *şapka* ; Cihac, *Dict. d'etym.* II, p. 385 indică toate limbile slave, maghiara, turca, din care ar fi putut fi împrumutat cuvîntul ; DM : ~‹ rus. bg. *şapka*.

Cercetînd termenii specifici pentru o lucrare de ansamblu asupra terminologiei portului popular românesc, am întîlnit în documentele slavo-române din secolul al XV-lea şi cuvîntul *şapcă*. Ne-am întrebat dacă, în acest caz, înregistrarea în documente slave poate fi considerată drept atestare a cuvîntului românesc [4], sau este vorba de un cuvînt slav.

În limba veche slavă cuvîntul **шапъкꙁ** a fost cunoscut şi circulă astăzi în toate limbile slave [5]. Pe teritoriul ţării noastre termenul este atestat, probabil pentru prima dată, în scris, într-un document din 1408 de la Suceava, prin care Alexandru Voievod acordă un privilegiu comercial negustorilor din Lvov ce urmau să plătească vamă la Siret pentru lucrurile ce le transportau, printre care şi pentru „şepci": **отъ шапокъ, отъ ногавиць, отъ кордꙑ, отъ мѣча, отъ ґривнꙑ по три ґроши** („de şepci, pantaloni, săbii ungureşti, de paloşe de grivnă cîte 3 groşi") [6]. O altă atestare a cuvîntului, din 1413, provine dintr-o legiferare pentru taxa vamală dată de Mircea I (cel Bătrîn) în Ţara Românească. La enumerarea mărfurilor de import se specifică: **.Хто носит шапкы фрѫшскыѫ, ничо** [7] („cine aduce şăpci frînceşti, [nu va plăti] nimic", trad. n.). Cuvîntul mai apare şi în alte documente pînă la mijlocul secolului al XV-lea.

Aceste „şepci frînceşti" sau „de postav" erau pălării italiene [8] care se importau, precum se consemnează în documente, în număr destul de mare în prima jumătate a secolului al XV-lea. Corina Nicolescu şi Florentina Jipescu, studiind costumul din

---

[4] Aşa cum îl înregistrează D. P. Bogdan, în *Glosarul cuvintelor româneşti din documentele slavo-române*, Bucureşti, 1946, p. 107. Lucia Djamo, în studiul *Terminologia comercială a documentelor slavo-române din secolul al XIV-lea şi al XV-lea (Termeni pentru produse de import)*, în „Analele Universităţii Bucureşti", seria ştiinţe sociale, filologie, X, 1961, p. 573—618, înregistrează printre denumirile slave ale unor produse de import termenul **шапка**, glosat prin „şapcă". Autoarea consideră că în limba română cuvîntul „a putut pătrunde atît prin filieră rusă cît şi prin bulgară" (p. 600).

[5] Cf. Fr. Miklosich, *Etimologisches Wörterbuch des slavischen Sprachen*, Viena, 1886, s. v.; Max Vasmer, *Russisches Etymologisches Wörterbuch*, III, Heidelberg, 1958, s. v.

[6] Mihai Costăchescu, *Documentele moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, II, Iaşi, 1932, p. 632, 635.

[7] I. Bogdan, *Documente privitoare la relaţiile Ţării Româneşti cu Braşovul şi cu Ţara Ungurească (1413—1508)*, Bucureşti, 1905, p. 3. L. Tremi, în articolul *Die ungarischen Lehnwörter im Rumänischen*, I, publicat în „Ungarische Jahrbücher" IX, 1929, p. 302, interpretează **фрѫшскыѫ** drept „abenländisch, was ebenfalls auf vorwiegend ungarische Vermittlung hinweist" şi consideră cuvîntul *şapcă* din acest document de origine maghiară. El este combătut pe drept cuvînt de N. Drăganu, în „Dacoromania" VII (1931—1933), p. 216, care demonstrează că **фрѫшскы** este un nume generic pentru occidentalii de origine latină (francezi, italieni), în cazul dat genovezi sau veneţieni, niciodată însă unguri, şi conchide: „originea maghiară a lui *şapcă* nu este deloc sigură". În sprijinul părerii sale aducem un nou argument. *Magyar szófejtö szótar* de Bárczi Géza, Budapesta, 1941, s. v., dă prima atestare pentru cuvîntul *şapcă* în limba maghiară din 1531 (citînd „Magyar Nyelv" anul X, p. 375), unde a fost împrumutat dintr-o limbă slavă meridională. Deci nu există nici o premisă pentru a considera termenul folosit în 1413 pe teritoriul ţării noastre ca fiind de origine maghiară. Vom arăta însă mai departe că influenţa maghiară se poate constata, mai tîrziu, în cazul cuvîntului regional *şapcă* „căciulă".

[8] Corina Nicolescu şi Florentina Jipescu, *Date cu privire la istoria costumului în Moldova sec. XV—XVI*, în „Studii şi cercetări de istoria artei", 1957, nr. 1—2, p. 142: „astfel de pălării, cu calota înaltă, semisferică, uneori uşor turtită, cu borurile largi şi întoarse în sus sau alteori prelungite în faţă în forma unui cioc erau obişnuite în lumea nobilimii şi orăşenilor din Franţa şi Italia din acea vreme de unde

Moldova din secolele XV—XVI, precizează că „aceste 'șepci frînceștí' — pălării de paie și pălării de pîslă [erau] folosite desigur mai ales în mediul curții domnești și al orășenilor"[9]. Într-un document din aceeași perioadă (cca 1438—1446) „șapca" apare menționată printre lucrurile ce-i fuseseră furate unui om de încredere al domnului[10].

Din a doua jumătate a secolului al XV-lea importul acestor obiecte nu mai este înregistrat. Se poate ca ele să fi fost confecționate acum de meșteșugari locali, al căror număr se înmulțește, dar pînă în secolul al XVII-lea în Moldova și Țara Românească nu este semnalat nici un pălărier. Moda pălăriilor nu a pătruns în portul popular decît mult mai tîrziu, la țară fiind folosită căciula[11]. Reprezentările iconografice ale costumului popular, din acea epocă, din toate provinciile, sînt o dovadă a acestei afirmații. Trebuie să avem în vedere că pînă în secolul al XIX-lea portul popular a fost conservator și „șapca" nu ar fi putut pătrunde în îmbrăcămintea țăranilor.

Pentru obiectul de import folosit ca acoperămînt de cap în secolul al XV-lea de către unii orășeni din Moldova și Țara Românească nu știm ce nume circula. Cuvîntul *șapcă* este atestat numai în textele slave ale documentelor. În aceleași legiferări, cu text identic, scrise în limba latină, corespondentul lui „șapcă" este *mitra*: „de... mitris nihil"[12] sau *ozittia*[13].

Deoarece obiectul nu era de proveniență slavă, ci occidentală, denumirea lui în limba română putea să fie alta decît cea folosită în textul slav. Identitatea formală dintre termenul care circulă astăzi și cel din documentele slave din secolul al XV-lea nu este o dovadă a pătrunderii cuvîntului în limba română încă de pe atunci.

---

se aduceau, întocmai ca și postavurile și catifelele, în Moldova și Țara Românească. Ele erau făcute din pîslă și în mod obișnuit erau de culoare neagră sau cafenie închis, cele mai luxoase fiind însă de catifea și alte țesături mai scumpe". Lucia Djamo, *op. cit.*, p. 600, crede, în mod nejustificat după părerea noastră, că „prin șepci frînceștí nu se înțeleg cele aduse din Franța, ci produse care le *imitau* (subl. n.) pe acestea". Trebuie să mai facem o rectificare și anume că, în acea vreme Italia, nu Franța, era denumită „țara frîncească" (I. Șiadbei, *Asupra raporturilor lingvistice medievale între estul și vestul romanic*, în „Omagiu lui Iorgu Iordan...", p. 840) și, deci, „șepcile frînceștí" se aduceau din Italia.

[9] Corina Nicolescu și Florentina Jipescu, *op. cit.*, p. 132. Cf. I. Bogdan, *op. cit.*, p. 21, 27, 72.

[10] „Am avut un om bun la Tîrgoviște, pe Zanvel,... căruia i s-au luat hainele de Ipria și punga,... spada și șapca", trad. I. Bogdan, *op. cit.*, p. 81.

[11] *Cumănacul* „un fel de bonetă de lînă", atestat la începutul secolului al XVII-lea la Cîmpulung Moldovenesc (v. Al. Rosetti, *Scrisori românești din arhivele Bistriței*, București, 1944, p. 41), ca formă, era tot un fel de căciulă făcută din pănură.

La întrebarea „pălărie" [1858] ALR I s-a răspuns prin termenul literar în cea mai mare parte a dialectului dacoromân. Pentru această noțiune numai în Crișana, nord-vestul Transilvaniei și în Maramureș circulă un alt termen: *clop (colop)*, *clomp*, de origine maghiară (v. pe harta nr. 1 linia de demarcație între cele două arii). În dialectele sud-dunărene s-a răspuns cu termenul *căciulă*: [07] *căĉiúli*, [08] *căĉúui*, [09] *cɪĉúli*, [013] *căĉiúli*. Deoarece *pălărie* pare să fie cunoscut de aromâni numai cu sensul „dar pentru mireasă" (cf. Tache Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân*, București, 1961, s. v.), cuvîntul *pălăriĭi*, înregistrat ca răspuns în punctul [05] (Giumaia de Sus — Crupnic), poate să fie un împrumut românesc, ancheta fiind făcută la coloniști în Cadrilaterul dobrogean, nu în satele băștinașe (v. S. Pușcariu, *Atlasul lingvistic român*, I, Cluj, 1938, vol. I, partea I, p. 10).

[12] I. Bogdan, *op. cit.*, p. 37, într-un document din anul 1431. „Alexandru cel Bun primește în dar *mitre de cocîrlat*", ap. Corina Nicolescu și Florentina Jipescu, *loc. cit.*

[13] I. Bogdan, *op. cit.*, p. 25, nota autorului: „coresp. lui ШАПКЫ WT ПОСТАВА; originea cuvîntului mi-e necunoscută".

Lipsa ulterioară, timp de trei secole, a oricărei atestări în textele scrise în românește este un motiv în plus să ne îndoim asupra circulației sale. Apoi, din secolul al XVII-lea în Țările Române se introduce moda orientală a işlicelor, apar meșteri işlicari și, o dată cu aceasta, o terminologie de origine orientală.

Dacă am admite ipoteza că termenul de origine slavonă a circulat totuși și în limba română, el ar fi denumit alt obiect decît cel importat, determinantul **фрышскыѫ** servind la diferențierea lor. În limba slavonă cuvîntul a avut inițial sensul de „glugă", iar apoi însemna „acoperămînt de iarnă pentru cap" [14], deci în limba română ar fi putut pătrunde cu sensul de „căciulă".

Într-un document slav din 1593 [15] cuvîntul *șapcă* este folosit probabil cu acest sens. În textul amintit, Mihai Viteazul întărește vînzarea unor terenuri din fostul județ Rîmnicu Sărat. Unul dintre locuitorii care încheie tranzacția dă drept aldămaș mai multe obiecte, printre care și **ѥдна шапкы** (1 „șapcă"). Darul este oferit de un țăran unui consătean, de aceea credem că în acest caz cuvîntul „șapcă" nu denumea un obiect de import, ci se referea la „căciula" purtată de toți locuitorii. Dar, ca și în cazul atestărilor din secolul al XV-lea, cuvîntul apare cu sensul de „căciulă" toi numai într-un text slav.

Prima atestare, din cîte se cunosc pînă acum, a cuvîntului *șapcă* în limba română provine din Transilvania (v. *Lexicon românesc...*, Buda, 1825, s.v.), cu glosarea „căciulă". El are o răspîndire strict regională, așa cum reiese din răspunsurile la întrebarea [1860] ALR I, aria sa delimitîndu-se în centrul Transilvaniei (v. harta alăturată nr. 1).

Cuvîntul nu pare să fi circulat în regiunea unde a fost înregistrat în 1593 în documentul slav, căci într-o traducere a acestuia în limba română, făcută de sătrarul muntean Ioniță Ionescu, în 1633, se lasă spații goale pentru cuvintele ce ar fi trebuit traduse prin „o pereche gaci de zeghe" și „o șapcă", din fraza: **ѥдна зеґнѝ ґаціцѣ и ѥдна зеґн за папѕіцн и ѥдна шапкы**. Omisiunea nu poate fi explicată decît prin necunoașterea termenilor de către traducător:

---

[14] Fr. Miklosich, Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum, Viena, 1865, s. v.; **Словарь церковно-словянского и русскаго языка**, Moscova, 1847, s. v.; cf. și dicționarele citate la nota 5. Acad. Al. Rosetti, în *Istoria limbii române*, III, București, 1940, p. 92, îl consideră pe *șapcă* unul dintre elementele vechi slave (bulgare) intrate în limba română în secolele VII—XVI, fără a-i indica sensul. Termenul nu este înregistrat de G. Mihăilă printre împrumuturile vechi sud-slave în limba română (cf. *Împrumuturi vechi sud-slave în limba română*, București, 1960). Chiar în limba slavă termenul nu era unic, nici generalizat. În povestirile despre Vlad Țepeș, de exemplu, este folosit termenul *capa*, care va fi înlocuit cu *șapca* în redacțiile rusești (cf. Pandele Olteanu, *Limba povestirilor slave despre Vlad Țepeș*, București, 1961, p. 302: „În copiile ulterioare [ale povestirilor, n. n.] din Rusia, se schimbă îndeosebi acele cuvinte, care prin caracterul lor local carpatic, slavo-român sau tehnic, nu erau înțelese. Astfel... *kapa* este înlocuit cu *šapki* sau *kolpaki*"). După părerea lui I. S. Luria, în povestirea despre Dracula unele „nerusisme", printre care și *capa*, au fost folosite pentru respectarea „coloritului local" (I. S. Luria — Leningrad, *În legătură cu originea subiectului povestirilor din secolul al XV-lea despre Dracula (Vlad Țepeș)*, în „Romanoslavica" X, 1964, p. 13).

[15] Damian P. Bogdan, *Patru acte muntene din anii 1593—1630, aflate în arhiva Fundației culturale M. Kogălniceanu*, în „Arhiva românească", III, 1939, p. 177.

[16] Credem că în Muntenia *gaci* a fost un slavonism, deoarece acolo s-a perpetuat termenul *iţar* (< *iţe* + suf.-*ar*), pe cînd în Maramureș și în nord-vestul Transilvaniei termenul *gaci* datează, probabil, din timpul conviețuirii slavo-române (existența cuvîntului în slava comună a fost dovedită, Max Vasmer, *op. cit.*, I, 1953, s. v. Cf. **П. Я. Черных,** *Очерк русской исторической лексикологии*, Moscova, 1956, p. 71), fiind susținut ulterior de formele din limba maghiară (*gatya*) și limba ucraineană (*гачи*).

vechi slave intrate în vocabular în secolele VI—XVI [22]. Etimologiile date de TDRG (*cușmă* < v. sl. *kučima*) și de CADE (care invocă pe lîngă etimonul ucrainean și posibilitatea unui împrumut din vsrb.) sînt mai convingătoare; se poate admite posibilitatea unei etimologii multiple.

Variantele *cujină (cujmă)* ne trimit și la un izvor maghiar. În limba maghiară cuvîntul este literar și răspîndit pe întreg teritoriul Ungariei [23]. Prima atestare în limba maghiară, pe care o dă dicționarul lui Szarvas Gábor și Simonyi Zsigmond, datează din 1682. În limba română cuvîntul era deja înregistrat, la acea dată, în *Anonymus Caransebesiensis*. Cihac, *op. cit.*, p. 494 și Scriban, D. îl derivă numai din magh. *kucsma*.

Avînd în vedere atît datarea cuvîntului, cît și principiul cronologiei relative, putem spune că termenul *cușmă* formează al doilea strat terminologic. Pe arii mult mai restrînse, în Banat, au fost împrumutate din limba sîrbă, pentru aceeași noțiune, denumirile *clăbăț*, cf. sb. *klobuc* „căciulă, pălărie", și *căiță* < sb. *kaica* „podoabă de cap femeiască din salbe de monede"; evoluția sensului s-a petrecut pe terenul limbii române, „bonetă de noapte" → „căciulă".

Pe o arie la fel de restrînsă ca și aria împrumuturilor din sud-vestul țării, în centrul Transilvaniei circulă termenul *șapcă* „căciulă", care a fost împrumutat, presupunem noi, din magh. *sapka* [24]. El nu este un împrumut pe cale scrisă din slavonă, deoarece nu apare în documentele din această provincie. Probabil că inițial termenul maghiar a fost folosit pentru a denumi un anumit fel de căciulă [25].

Infiltrîndu-se în aria mare a lui *căciulă*, pe de o parte, iar pe de alta înlocuind sau dubiind folosirea lui *cușmă*, *șapcă* „căciulă" s-a răspîndit cu ușurință într-o zonă de contact direct între vorbitori maghiari și români, mai ales în situația cînd și unii meșteșugari erau maghiari și modelul obiectului altul decît al căciulei. De fapt este dificil de trasat o limită precisă între utilitatea practică și modă sau fantezie atunci cînd este vorba de împrumuturi referitoare la îmbrăcăminte. Ulterior cuvîntul a ajuns să denumească, în aria unde circulă, orice fel de căciulă, așa încît la întrebarea [1860] ALR I, în punctul 259 (Corvinești, rn. Bistrița) s-a răspuns: *șapcă* [se zice] la *cușmă*.

Astăzi cuvîntul *șapcă* „căciulă" este semnalat și într-o arie izolată din jurul Brăilei [26]. El pare să fi fost adus de către mocanii ardeleni care s-au așezat în această parte a țării [27] și nu credem că este continuatorul termenului pe care l-am discutat la p. 146, întîlnit în documentul slav din 1593.

Întorcîndu-ne la traducerea din 1833 a documentului din 1593, ne explicăm faptul că *șapcă* nu era cunoscut în Muntenia la acea dată din două motive: cu sensul

---

[22] O. Densusianu, *op. cit.*, p. 171; Al. Rosetti, *op. cit.*, III, 1960, p. 69.

[23] Cf. *A magyar nyelv értelmező szótára*, Akademiai Kiado, Budapesta, 1959, s. v. Szarvas Gábor și Simonyi Zsigmond, în *Magyar nyelvtörténeti szótár*, Budapesta, 1891 afirmă că în limbile slave (rusă, sîrbo-croată, slovacă, cehă, slovenă, polonă) cuvîntul a intrat din limba maghiară, ipoteză susținută și de E. Berneker, *Slavisches Etymologisches Wörterbuch*, I, Heidelberg, 1908, s. v.

[24] Etimologia magh. *sapka* la I. Kniezsa, *A magyar nyelv zsláv jövevényszavai*, I, 2, Budapesta, 1955, p. 736—737.

[25] Cf. descrierea pe care a făcut-o în anul 1933 Haru Vironă, de 58 de ani, din com. Sînmihaiul Almașului, rn. Huedin, „portului din bătrîni": „bărbații o avut în cap șapcă albă cu urechi înapoi, așa întoarsă", ap. E. Petrovici, *Texte dialectale*, Sibiu, Leipzig, 1943, p. 133. Vezi, de asemenea, răspunsurile la întrebarea [3352] ALR II „cum era portul mai de mult": în punctele 157 (Vînători, rn. Sighișoara) „bărbații purtau *șapcă* [„căciulă"] cu păreți. Păreții erau cusuți cu un fel de șireturi colorate", 260 (Beclean, rn. Dej) „o fost *șapcă* [„căciulă"] albă cu urechi, și *șapcă* neagră".

[26] Petru Coman, *Glosar dialectal*, București, 1939, s.v.

[27] Cf. I. Coteanu, *Elemente de dialectologie a limbii române*, București, 1961, p. 44; V. Rusu, *În legătură cu -u în limba română (Originea ariei din sud-estul teritoriului lingvistic dacoromânesc)*, în „Studii și cercetări lingvistice" XII, 1960, nr. 2, p. 259—267.

precum şi la ceea ce, după acest model, s-ar putea numi «reluarea propoziţiei subiective» [44] în exemple ca:

Şi eu cred că, *dacă simfoniştii clasici ai vremurilor noastre n-au atins, încă, nici unul culmea meşteşugului*, apoi *aceasta* nu se datoreşte decît împrejurării că nici unul din ei n-au mîncat ciuperci fripte la umbra pădurilor!

(C. Hogaş, *Opere*, Bucureşti, 1956, p. 251).

Propoziţiile subliniate din exemplele de mai sus prezintă, evident, unele deosebiri faţă de propoziţiile apozitive recunoscute ca atare în toate lucrările citate. Este vorba de faptul că ceea ce reprezintă «reluarea» completivei directe şi indirecte şi a subiectivei (adică complementul direct şi indirect şi subiectul) este cerut nu de necesităţi de comunicare, ci de construcţia gramaticală, în cazul complementului direct şi indirect, sau de motive stilistice, în cazul subiectului [45]. În afară de aceasta, spre deosebire de apozitivele consacrate, care urmează de obicei determinatului, ceea ce Gram. Acad. ed. a II-a numeşte reluarea sau anticiparea completivei directe şi indirecte poate preceda sau urma determinatului iar ceea ce am numit mai sus reluarea subiectivei apare, în regulă generală, înaintea determinatului.

Dacă în ceea ce priveşte forma (mai exact *topica*) propoziţiile «reluate sau anticipate» prin complement direct sau indirect şi propoziţiile «reluate» prin subiect se deosebesc de propoziţiile apozitive «consacrate», în ceea ce priveşte conţinutul propoziţiile «reluate sau anticipate» prin complement direct sau indirect precum şi propoziţiile «reluate» prin subiect se aseamănă pînă la identitate cu propoziţiile apozitive «consacrate». Astfel, fie că preced, fie că urmează determinatului, propoziţiile «reluate sau anticipate» prin complement direct sau indirect şi propoziţiile «reluate» prin subiect au în vedere, ca şi propoziţiile apozitive «consacrate», obiectul care a fost prezentat deja ca o noţiune prin determinat (complementul direct şi indirect sau subiectul) şi care apare ca o judecată prin determinant (propoziţiile la care ne referim). Plecînd de la faptul că în general un singur «conţinut» poate fi exprimat prin mai multe «forme», credem că ceea ce Gram. Acad. ed. a II-a numeşte «reluarea sau anticiparea» completivei directe şi indirecte, precum şi ceea ce am numit, după acest model, «reluarea» subiectivei poate fi încadrat în categoria cuprinzătoare a propoziţiei apozitive [46].

*

O situaţie similară cu apozitivele atributive care determină subiectul, complementul direct şi complementul indirect au, credem, şi unele din propoziţiile pe care Gram. Acad. ed. a II-a le discută la „corelativul propoziţiei cauzale" [47] şi la „corelativele propoziţiilor finale" [48]. Astfel, în exemple ca:

---

[44] Ceea ce a fost numit mai sus «reluarea sau anticiparea completivei directe şi indirecte» precum şi «reluarea subiectivei». V. Hodiş numeşte „apoziţii ale propoziţiilor" *(art. cit.*, p. 58). Această interpretare, însă, ne-ar obliga să admitem că o singură propoziţie, adică propoziţia care reia sau anticipă o parte de propoziţie, poate fi şi subordonată faţă de o regentă şi regentă faţă de o parte de propoziţie din regenta propriu-zisă.

[45] Acest lucru se poate verifica prin înlăturarea, din exemplele date, a complementului direct (i), a complementului indirect (îi) şi a subiectului *(aceasta)*. Înlăturarea complementului direct şi indirect nu are urmări asupra sensului comunicării dar face să sufere construcţia gramaticală, în timp ce înlăturarea subiectului nu influenţează nici construcţia gramaticală, nici sensul comunicării.

[46] N. Drăganu, în *Elemente de sintaxă a limbii române*, Buc., 1945, încadrează la apoziţie (p. 57—58) ceea ce gramaticile numesc în mod curent repetarea complementului direct şi indirect precum şi repetarea subiectului.

[47] Vol. al II-lea, p. 302.

[48] *Idem*, p. 304.

Pentru că n-a avut bani, de aceea n-a putut pleca în excursie
(după *Gram. Acad. ed. a II-a*, vol. al II-lea, p. 302).

De aceea e bătrînă și înțeleaptă, *ca să fie sigură de copilărie*
(Sadoveanu, după *Gram. Acad. ed. a II-a*, vol. al II-lea p. 304).

propozițiile subliniate, avînd în vedere «obiectul» care a fost deja exprimat prin locuțiunea adverbială determinată *de aceea*, pot fi considerate propoziții apozitive completive (circumstanțiale).

Apozitivele care determină o propoziție întreagă [49], numite de F. Asan «al treilea tip de apozitive», se întîlnesc destul de rar în limba română. Acest «al treilea tip de apozitive» prezintă deosebiri atît față de apozitivele atributive și completive (circumstanțiale) cît și față de toate tipurile de propoziții subordonate. Deosebirile la care ne referim constau în aceea că, în timp ce toate tipurile de propoziții subordonate, inclusiv apozitivele atributive și completive (circumstanțiale), determină o parte de vorbire din regentă, «al treilea tip de apozitive» *determină propoziția regentă în întregime*. Propoziția apozitivă care determină o propoziție în întregime are comun cu propozițiile apozitive atributive și completive (circumstanțiale) faptul că exprimă o judecată ce are în vedere același «obiect» ca și propoziția regentă. Necesitatea comunicării a două judecăți despre un singur «obiect» în cadrul aceleiași fraze rezidă în aceea că judecata din regentă este redată prin elemente care nu sînt (sau se crede că nu sînt) cunoscute interlocutorului. De aceea, vorbitorul revine asupra «obiectului» prezentat în judecata din regentă printr-o nouă judecată constituită din elemente care sînt (sau se crede că sînt) cunoscute interlocutorului. Așadar, judecata prin care este prezentat «obiectul» în apozitivă are rolul de a explica, în sens larg, judecata prin care a fost prezentat același «obiect» în regentă. Exemplu:

...între atribut și predicat există o strînsă înrudire, datorită faptului că amîndouă arată o caracteristică a subiectului, adică *amîndouă „atribuie" subiectului un semn caracteristic*.
(I. Iordan, după M. Mitran, *art. cit.*, p. 44).

Pleeînd de la faptul că, în fraza dată, rostul propoziției apozitive este acela de a explica (în sens larg) interlocutorului judecata exprimată prin propoziția regentă, credem că propoziția apozitivă care determină propoziția regentă în întregime poate fi numită *propoziție apozitivă explicativă* [50].

*

Referitor la felul în care se stabilește legătura între determinat și propoziția apozitivă, informațiile cele mai prețioase apar la Mioara Avram, care arată că propoziția apozitivă poate fi juxtapusă regentei [51] sau poate fi legată de aceasta prin unele conjuncții subordonatoare *(că, să, ca să* [52]*)*, prin unele pronume relative *(ce* [53] *și ceea ce* [54]*)* sau prin adverbele explicative *anume* și *adică* [55]. Față de punctul de vedere al Mioarei Avram găsim deosebiri doar la I. Mutiu, care consideră că propoziția apozitivă poate fi legată de regenta ei și cu ajutorul pronumelui relativ

[49] Aici încadrăm, cum am arătat mai sus, și apozitivele care determină un verb predicativ.

[50] *Propoziția apozitivă explicativă* nu trebuie confundată cu propoziția numită de unii cercetători *coordonată explicativă* (pentru această propoziție, vezi E. Teodorescu, *Coordonata „cauzală"*, SCSt., XIII, 1962, fasc. 2, p. 246—251, unde se dau informații bibliografice și se fac comentarii utile).

[51] *Art. cit.*, p. 150.

[52] *Idem*, p. 148.

[53] *Ibidem*.

[54] *Idem*, p. 151.

[55] *Idem*, p. 149.

care[56], și la I. Oiță, care trece printre elementele introductive ale propoziției explicative (= apozitive) și unele «expresii» de tipul *altfel spus, cu alte vorbe, mai precis, cu altă expresie*[57] etc.

În legătură cu această chestiune se pot face unele comentarii. Referindu-ne la propozițiile apozitive juxtapuse regentei, credem că în această categorie trebuie încadrate și propozițiile apozitive în interiorul sau în afara cărora se află adverbele *adică* sau *anume* sau locuțiuni adverbiale de tipul *și anume, altfel spus, cu alte vorbe (cuvinte), mai precis, cu altă expresie* etc. Aceasta pentru că, după părerea noastră, *anume, adică, și anume, altfel spus, cu alte vorbe (cuvinte)* etc. nu introduc propoziția apozitivă nici în calitate de adverbe, cum propune M. Avram, nici în calitate de conjuncții, cum sugerează I. Oiță, ci reprezintă, în contextul în care apar, cuvinte și grupuri de cuvinte incidente.

Dacă am considera că *anume, adică, și anume, altfel spus, cu alte vorbe (cuvinte)* etc. ar introduce propoziția apozitivă în calitate de adverbe cu valoare de conjuncții, atunci ar trebui ca, la fel cu toate adverbele care introduc propoziții secundare *(unde, cînd, cum* etc.), și adverbele *anume, adică și anume, altfel spus, cu alte vorbe (cuvinte)* etc. să se afle *în mod obligatoriu* între propoziția subordonată (din care să facă parte) și propoziția regentă și, în cadrul subordonatei (deci în cadrul apozitivei) să îndeplinească o anumită funcție sintactică[58]. Observăm, însă, că uneori *anume, adică, și anume, altfel spus, cu alte vorbe (cuvinte)* etc., chiar dacă se află între propoziția apozitivă și propoziția regentă, nu apar ca făcînd parte, după intonație (căreia îi corespunde și o anumită punctuație), din subordonată, ci apar ca făcînd parte din regentă. Exemplu:

> Zicea că este de altă părere *și anume:* Decît să dai de pomană la calici sîmbătă, mai bine — ceva de băut mahmurilor, marța.
> (Creangă, după *Gram. Acad. ed. a II-a*, vol. al II-lea, p. 282)

În acest exemplu, locuțiunea adverbială *și anume* pare doar că face parte din regenta *că este de altă părere și anume*, dar, în realitate, nu aparține acesteia. Dacă *și anume* ar face parte din regenta *că este de altă părere*, atunci, în afară de faptul că nu ar mai putea să introducă propoziția apozitivă, ar trebui să îndeplinească în cadrul regentei o anumită funcție sintactică. Cum, însă, locuțiunii adverbiale *și anume* nu i se poate găsi nici o funcție sintactică în cadrul propoziției regente, credem că această locuțiune este incidentă și, ca urmare, nu face parte din propoziția regentă.

De cele mai multe ori, adverbele și locuțiunile adverbiale la care ne referim par să aparțină propoziției apozitive, fie că se află la începutul acesteia, fie că se află în interiorul ei. Exemple:

> Dezmierd un chip de copilă în felul meu, *adică* umplu un album cu diferite expresii ale unui singur cap.
> (M. Eminescu, după *Gram. Acad. ed. a II-a*, vol. al II-lea, p. 282)

> Se căia cum de să facă el fapte de care nu mai făcuse în viața lui, să-și bea *adecă* și simțirile.
> (Ispirescu, după *Gram. Acad. ed. a II-a*, vol. al II-lea, p. 282).

În cazul în care se află la începutul propoziției apozitive, ca în primul exemplu, credem că adverbul *adică* nu introduce propoziția apozitivă pentru că, fiind incident, nu face parte din această propoziție[59]. Cele spuse în legătură cu

---

[56] I. Mușiu *(art. cit.*, p. 253) consideră că sînt apozitive chiar și propozițiile atributive.

[57] *Art. cit.*, p. 452.

[58] În legătură cu funcția sintactică pe care o îndeplinește în cadrul propoziției adverbul ce introduce propoziția respectivă, vezi *Gram. Acad. ed. a II-a*, vol. I, p. 384—385.

[59] Dacă ar face parte din propoziția apozitivă, atunci *adică* ar trebui să îndeplinească în cadrul acesteia *(umplu un album cu diferite expresii ale unui singur cap)* o anumită funcție sintactică.

adică, din primul exemplu, sînt valabile și pentru *adecă*, din al doilea exemplu. La acestea adăugăm că *adecă* nu poate introduce propoziția *să-și bea și simțirile* atît datorită faptului că această propoziție este deja introdusă prin *să*[60], cît și din cauză că, logic, elementul introductiv trebuie să se afle la începutul și nu în interiorul propoziției introduse.

Considerînd că *anume, adică, și anume, altfel spus, cu alte vorbe (cuvinte)* etc. introduc propoziția explicativă [=apozitivă], I. Oiță[61] este de părere că *anume* și *adică* ar trebui numite conjuncții, *și anume*, conjuncție compusă iar *altfel spus, cu alte vorbe (cuvinte)* etc. expresii (cu valoare de conjuncție?!).

În legătură cu acest lucru, ar fi de observat că *și anume, altfel spus, cu alte vorbe (cuvinte)* etc., constituind echivalentul semantic și funcțional al cuvintelor *anume* și *adică*, pot fi numite mai propriu locuțiuni[62] și nu expresii. În afară de aceasta, dacă admitem că propoziția apozitivă este o propoziție subordonată, atunci implicit, trebuie să admitem și că «conjuncțiile» și «expresiile» la care ne referim sînt subordonatoare. Cum, însă, conjuncțiile subordonatoare se află în mod obligatoriu la începutul propoziției introduse și cum «conjuncțiile» și «expresiile» *anume, adică, și anume, altfel spus, cu alte vorbe (cuvinte)* etc. au o topică liberă[63], urmează că cuvintele și grupurile de cuvinte la care ne referim, chiar dacă le-am numi «conjuncții» și «expresii», tot nu ar putea introduce propoziția apozitivă.

Urmărind să arate că propozițiile apozitive se apropie nu numai de propozițiile subordonate ci și de cele coordonate, I. Oiță afirmă că *și anume* și *adică* „spre deosebire de conjuncțiile subordonatoare servesc ca elemente de legătură nu numai între două propoziții, ci și între două părți (membre) de propoziție, ceea ce este specific pentru conjuncțiile coordonatoare"[64]. Credem, însă, că afirmația conform căreia *și anume* și *adică* ar fi conjuncții coordonatoare nu corespunde realității deoarece, pentru a putea susține acest lucru ar trebui să dovedim că propoziția apozitivă stă pe același plan cu propoziția la care ea se referă. În plus, chiar dacă am admite că propoziția apozitivă stă pe același plan cu propoziția regentă, tot nu am putea considera că *și anume* și *adică* introduc propoziția apozitivă, pentru că propozițiile care stau pe același plan (=propozițiile coordonate) *nu se introduc* prin conjuncții *ci se leagă* prin conjuncții.

*

Referitor la propozițiile apozitive care se introduc printr-un element de relație subordonator, observăm că numărul elementelor introductive poate fi mai mare decît cel arătat de M. Avram. Aceasta pentru că, încadrînd în rîndul propozițiilor apozitive și propozițiile care determină subiectul, complementul direct complementul indirect, circumstanțialul de cauză și circumstanțialul final, trebuie să admitem că și cele mai multe din elementele de relație care introduc aceste tipuri de propoziții sînt și elemente introductive ale propozițiilor apozitive. Așadar, nu numai conjuncțiile *că, să,* și *ca să*, ci și conjuncții ca *dacă, pentru că, fiindcă, din cauză că, pentru ca* etc. pot introduce o propoziție apozitivă (vezi exemplele de mai sus).

În afară de aceasta, plecînd de la faptul că propozițiile subiective, completive directe și completive indirecte se pot introduce nu numai prin pronumele relative *ce* și *ceea ce* ci și prin pronumele relative *cine* și *care*, considerăm că și pronumele relative *cine* și *care* au posibilitatea să introducă o propoziție apozitivă. Exemplu:

— „Traiul lumii, dragă tată,
Cine vot, aceea lese-l
(Eminescu, *Poezii*, ed. bibliofilă, 1960, p. 78).

---

[60] Dacă nu considerăm că *să* este un morfem al conjunctivului.

[61] *Art. cit.*, p. 452 și urm.

[62] Credem că aceste locuțiuni nu sînt conjuncționale ci adverbiale pentru că, incidente fiind, au o anumită independență semantică.

[63] Vezi mai sus.

[64] *Art. cit.*, p. 459.

În sfîrșit, avînd în vedere că propozițiile apozitive completive (circumstanțiale) determină și adverbe de loc, de timp, de mod etc., trebuie să încadrăm printre elementele introductive ale propozițiilor apozitive și adverbele pronominale relative *unde*, *cînd*, *cum* etc. Exemplu:

> *Cînd tronul era vacant*, atunci mitropolitul convoca [adunările] pentru alegerea domnului.
>
> (Bălcescu, după *DLRLC*, s.v. *atunci*, I, 2).

*

În legătură cu raportul sintactic dintre determinat și propoziția apozitivă, în bibliografia citată se găsesc opinii variate și contradictorii. Astfel, M. Avram arată că „apozitive sînt... propozițiile atributive la care nu se vede raportul de subordonare față de termenul determinat"[65]. M. Mitran exprimă un alt punct de vedere, considerînd că „raportul apozitiv trebuie descris ca un raport sintactic deosebit atît de coordonare cît și de subordonare, care se poate stabili între toate părțile de vorbire cu funcție sintactică în propoziție, ca și între propoziții"[66]. I. Mușiu este de părere că propozițiile apozitive „constituie a doua categorie de incidente, pe care le-am numit incidente legate"[67]. În sfîrșit, V. Hodiș, reluînd o teză mai veche, afirmă că „raportul apoziției (și al propoziției apozitive) cu termenul inițial este unul și același sub aspectul sintactic, cu raportul de coordonare"[68]. Așadar, raportul sintactic dintre propoziția apozitivă și elementul la care aceasta se referă a fost considerat că reprezentînd fie un raport de subordonare, fie un raport de cordonare, fie un raport «zero» (incidență), fie un raport de tip special, anume raportul apozitiv. Pentru a putea identifica raportul dintre propoziția apozitivă și elementul la care aceasta se referă, este necesar, credem, să amintim criteriile după care se recunoaște, în general, un raport sintactic. După informațiile pe care le găsim în literatura de specialitate[69], raporturile sintactice se recunosc în funcție de planurile pe care le reperezintă comunicările făcute prin elementele intrate în raport și după mijloacele de exprimare a legăturilor dintre aceste planuri.

În mod obișnuit, într-o comunicare făcută printr-o frază, propozițiile intrate în raport pot sta pe același plan, în sensul că nu depind, în ceea ce privește conținutul, una de alta (= raport de coordonare)[70], sau pot sta pe planuri diferite, în sensul că conținutul unei propoziții depinde de conținutul unui element al altei propoziții sau chiar de conținutul unei propoziții întregi (= raport de subordonare). Atît planul independenței de conținut cît și planul dependenței de conținut a propozițiilor care alcătuiesc o frază poate fi marcat formal prin juxtapunere sau prin joncțiune. Deosebirea formală a planului independenței de conținut de planul dependenței de conținut la propozițiile care alcătuiesc o frază apare doar la joncțiune, în sensul că, în timp ce propozițiile care reprezintă același plan se unesc prin conjuncții coordonatoare, propozițiile care stau pe planuri diferite pot fi introduse prin toate elementele de legătură subordonatoare (conjuncții subordonatoare, pronume relative și adverbe relative).

Într-o frază, pot să apară, fără ca acest lucru să fie obligatoriu, și propoziții care să reprezinte un alt plan decît cel al narațiunii sau povestirii, adică propoziții prin care să se comunice atitudinea vorbitorului (sau a altei persoane) față de comunicarea făcută prin frază (sau printr-o parte a frazei). Acest plan, deosebit

---

[65] *Art. cit.*, p. 150.
[66] *Art. cit.*, p. 45.
[67] *Art cit.*, p. 254.
[68] *Art. cit.*, p. 52.
[69] Acad. I. Iordan, *op. cit.*, 1965, p. 688 sqq. și *Gram. Acad. ed. a II-a*, vol. al doilea, p. 9, 79, 422 etc.
[70] Pentru relativitatea independenței de conținut a propozițiilor aflate în raport de coordonare, vezi acad. Al. Graur, *Pentru o sintaxă a propozițiilor principale*, SG, I, p. 129 și urm.

atît de cel al independenței cît și de cel al dependenței, este numit curent planul incidenței (convențional, considerăm că acest «plan» reprezintă un raport sintactic «zero»). Formal, planul incidenței nu este marcat [71].

*

Referindu-ne la propoziția apozitivă, observăm că aceasta, prin conținut și formă, nu poate fi considerată independentă, *în contextul dat*, față de propoziția cu care este pusă în legătură, fie că este juxtapusă acesteia, fie că este unită de aceasta printr-un element de legătură subordonator.

Cînd este juxtapusă propoziției cu care vine în legătură, propoziția apozitivă, dacă are verbul-predicat la un mod independent, apare, fără ca acest lucru să fie real, ca făcînd o comunicare de sine stătătoare. Astfel, într-un exemplu ca:

Iată ce zicem: această stare de lucruri este intolerabilă
(Caragiale, după M. Mitran, *art. cit.*, p. 44),

propoziția apozitivă *această stare de lucruri este intolerabilă*, dacă ar fi detașată de context, ar putea face o comunicare independentă. *În contextul dat*, însă, conținutul propoziției apozitive *depinde* de conținutul unui element al propoziției anterioare (pronominale relativ *ce*), lucru care se verifică prin insuficiența semantică și chiar gramticală a propoziției *iată ce zicem*.

Cînd este unită de propoziția cu care este pusă în legătură printr-un element de relație subordonator, chiar dacă acesta este conjuncția morfem *să*, dependența de conținut a apozitivei față de regentă este subliniată și prin elementul introductiv care, în mod obligatoriu, este subordonator. Exemplu:

Lache are o idee: *să șază pe o bancă*
(Caragiale, după M. Avram, *art. cit.*, p. 148).

*

Din comentariile făcute mai sus putem desprinde următoarele idei:

1) Propoziția apozitivă și determinatul nu au un conținut identic și nici nu reprezintă un caz de sinonimie sintactică. Conținutul propoziției apozitive și al determinatului au în vedere un singur «obiect» care apare odată, în calitate de determinat, ca reprezentînd o noțiune (sau chiar o judecată, dacă determinatul este o propoziție), și a doua oară, în calitate de propoziție apozitivă, ca reprezentînd o judecată (alcătuită din alte elemente decît judecata de care depinde, cînd apozitiva determină o propoziție). Prezentarea unui singur «obiect» sub două (sau chiar mai multe) forme se justifică prin necesitatea de diferențiere a «obiectului» dat de un alt «obiect» care ar putea avea caracteristici similare.

2) Propozițiile apozitive pot determina părți de vorbire (substantive sau substitute ale substantivelor, adverbe sau substitute ale adverbelor, și adjective sau substituite ale adjectivelor) și propoziții întregi. Datorită caracterului eterogen al elementului determinat, propozițiile apozitive se pot clasifica în *propoziții apozitive atributive*, care determină substantivul sau substitutele acestuia, *propoziții apozitive completive (circumstanțiale)*, care determină adverbul și adjectivul sau substitutele adverbului și adjectivului și *propoziții apozitive explicative*, care determină o propoziție întreagă.

3) Propoziția apozitivă poate fi juxtapusă propoziției regente sau poate fi legată de aceasta printr-un element de relație subordonator. Propoziția apozitivă juxtapusă regentei poate fi semnalată, uneori, de anumite adverbe sau locu-

[71] Pentru cazurile în care la începutul propoziției incidente se află un element de relație subordonator, vezi *Gram. Acad. ed. a II-a*, p. 424—425.

țiuni adverbiale incidente de tipul *anume, adică, și anume, altfel spus, cu alte vorbe (cuvinte)* etc. Propoziția apozitivă legată de regentă printr-un element de relație subordonator poate fi introdusă printr-un număr relativ mare de conjuncții *(că, să, ca să, dacă, pentru că, fiindcă, din cauză că* etc.) prin pronumele relative *(cine, ce, care, ceea ce)* și prin adverbe pronominale relative *(unde, cînd, cum* etc.).

4) În ceea ce privește raportul sintactic dintre propoziția apozitivă și determinat, plecînd de la faptul că raportul sintactic se recunoaște, în general, *după planurile comunicării* și *după mijloacele formale de marcare a legăturii dintre aceste planuri*, putem spune că propoziția apozitivă se încadrează, în funcție de conținut și de formă, la raportul de subordonare. Aceasta pentru că conținutul propoziției apozitive depinde, *în contextul dat*, de conținutul unui element al altei propoziții sau de o propoziție întreagă iar legătura dintre propoziția apozitivă și propoziția determinată (atunci cînd acestea nu sînt juxtapuse) se realizează, la fel ca la toate propozițiile subordonate, prin elemente introductive subordonatoare.

5) Așadar, propoziția apozitivă este propoziția secundară care determină un substantiv (sau substitut al acestuia), un adverb (sau substitut al acestuia), un adjectiv (sau substitut al acestuia) sau o propoziție întreagă, prezentînd, sub formă de judecată, «obiectul» care a fost indicat prin noțiunea exprimată de determinat (cînd determinatul este o propoziție întreagă, propoziția apozitivă este alcătuită din alte elemente decît propoziția determinată).

Putînd să determine, la fel ca propoziția atributivă, un substantiv sau substitut al acestuia, la fel cu propoziția completivă (circumstanțială) un adverb sau adjectiv sau substitutele acestora, și, deosebit atît de propoziția atributivă cît și de propoziția completivă (circumstanțială),[72] și o propoziție întreagă, urmează ca propoziția apozitivă nu poate fi discutată nici la propoziția atributivă, nici la propoziția completivă (circumstanțială), ci reprezintă o categorie specială de propoziții secundare.

[72] Cu excepția a ceea ce s-ar putea numi propoziție explicativă introdusă prin *căci* sau *că* (vezi mai sus).